

Tuula Immonen, Irma Kiikkala ja Juha Ahonen (toim.)

Mielekäs Elämä!

-ohjelman toimenpidesuosituks

Tiivistelmä

Mielekäs Elämä! –ohjelman toimenpidesuosituksat. Toim. Tuula Immonen, Irma Kiikala ja Juha Ahonen. Helsinki, 2003. 39 s. (Sosiaali- ja terveysministeriön oppaita, ISSN 1236-116X; 2003:9.) ISBN 952-00-1382-2.

Sosiaali- ja terveysministeriön asettama Mielekäs Elämä! –ohjelma toteutettiin Stakesin koordinoimana vuosina 1998 - 2002. Hankkeen tarkoituksena oli parantaa kansalaisten mahdollisuuksia elää mielekästä elämää ja edistää heidän pärjäämistään yhteiskunnassa ja yhteisöissään. Erityisesti tuli kiinnittää huomiota ihmisiin, joilla on mielenterveysongelmia tai niiden merkittävä uhka.

Ohjelman perustana oli laaja-alainen näkemys mielenterveydestä ja mielenterveystyöstä. Sen mukaan mielenterveystyön tulee kattaa yksilön psyykkisen hyvinvoinnin, toimintakyvyn ja persoonallisen kasvun edistäminen sekä mielisairauksien ja muiden mielenterveyden häiriöiden ehkäiseminen, parantaminen ja lievittäminen. Väestön elinolosuhteiden tulee olla sellaiset, että ne ehkäisevät ennalta mielenterveyden häiriöiden syntyä, edistävät mielenterveystyötä ja tukevat mielenterveyspalvelujen järjestämistä. Tällöin mielenterveyden edistäminen ja häiriöiden ehkäisy on yhteiskunnan eri hallinnonalojen, järjestöjen ja kansalaisten yhteinen tehtävä.

Tämän näkemyksen mukaisesti ohjelma toteutettiin poikkihallinnollisena ja monitoimijaisena hankkeena yhdeksän ministeriön, Suomen Kuntaliiton, työmarkkinajärjestöjen, mielenterveysjärjestöjen, kansalaisten, läänien, Stakesin ja eräiden muiden asiantuntijaorganisaatioiden yhteisvoimin. Yhteyksiä paikallisiin toimijoihin pidettiin yllä Mielekäs Elämä -verkoston kautta. Ohjelmaa toteutettiin johtoryhmä- ja asiantuntijatyöryhmätyönä, läänien toimintana, yhteistyönä muiden mielenterveystyötä edistävien hankkeiden kanssa ja käytännön toimin paikallistasolla.

Mielekäs Elämä! -ohjelman toteutuksen aikana käsitys mielenterveystyön laaja-alaisuudesta vahvistui. Ohjelma oli osaltaan vaikuttamassa mielenterveyden näkyvyyden lisääntymiseen ja mielenterveystyön suunnittelun käynnistymiseen kunnissa. Hanke tuki paikallista mielenterveyspalveluiden ja muiden toimintojen kehittämistä. Ennen muuta ohjelma on luonut pohjaa valtakunnalliselle, seudulliselle ja paikalliselle laaja-alaiselle mielenterveystyön toteuttamiselle.

Mielekäs Elämä! -ohjelman johtoryhmä hyväksyi kokouksessaan 4.12.2002 ohjelman suositukset, jotka esitellään tässä julkaisussa. Laajaan mielenterveystyön näkemykseen pohjaava Mielekäs Elämä! -ohjelman tavoitteisto on ulottunut yleisen yhteiskuntapolitiikan kysymyksistä mielenterveyspalvelujen kehittämiseen, mikä heijastuu myös ohjelman suositusten aihepiiriin laajuutena. Suosituksia on kuitenkin rajattu pitäytymällä ohjelman toteutuksessa nousseisiin asioihin.

Mielekäs Elämä! -ohjelman toteutus on raportoitu erikseen.

Avainsanat: Hallinnonalat, hyvinvointi, mielenterveys, mielenterveystyö, terveyden edistäminen, yhteistyö

Sammandrag

Ett meningsfullt liv-programmets rekommendationer. Red. Tuula Immonen, Irma Kiikala och Juha Ahonen. Helsingfors, 2003. 39 s. (Social- och hälsovårdsministeriets handböcker, ISSN 1236-116X; 2003:9.) ISBN 952-00-1382-2.

Programmet Ett meningsfullt liv tillsattes av social- och hälsovårdsministeriet och genomfördes åren 1998 - 2002. Programmet samordnades av Stakes. Syftet med programmet var att förbättra medborgarnas möjligheter att leva ett meningsfullt liv och att främja deras möjligheter att klara sig i samhället och i sitt livssammanhang. Särskild vikt skulle fästas vid människor med psykiska problem eller stor risk att få problem med den mentala hälsan.

Programmet utgick ifrån ett brett perspektiv på den mentala hälsan och mentalvårdsarbetet. Enligt det här synsättet ingår i mentalvårdsarbetet att främja individens psykiska välbefinnande, funktionsförmåga och personliga tillväxt samt att förebygga, bota och lindra mentala störningar. Befolkningens levnadsförhållanden skall vara sådana att de förebygger uppkomsten av mentala störningar, främjar mentalvårdsarbetet och stöder ordnandet av mentalvårdstjänster. Då svarar de olika förvaltningsområdena, organisationerna och medborgarna tillsammans för främjandet av den mentala hälsan och förebyggandet av störningar.

I enlighet med det här synsättet genomfördes programmet som ett tvärsektorielt projekt i vilket nio ministerier, Finlands Kommunförbund, arbetsmarknadsorganisationerna, mentalvårdsorganisationerna, medborgare, länen, Stakes och vissa sakkunnigorganisationer deltog. Kontakterna med de lokala aktörerna upprätthölls via programmets nätverk. Programmet genomfördes som ett ledningsgrupps- och sakkunnigarbete och som länens verksamhet samt genom samarbete med andra projekt för att främja den mentala hälsan och praktiskt arbete på lokal nivå.

Under programmets gång stärktes uppfattningen om mentalvårdsarbetets vidsträckthet. Programmet medverkade för sin del till att den mentala hälsan blev mera synlig och att kommunerna började planera sitt mentalvårdsarbete. Programmet stödde utvecklandet av lokala mentalvårdstjänster och annan verksamhet. Framför allt har programmet skapat en grund för att genomföra ett omfattande mentalvårdsarbete såväl på riksnivå som regionalt och lokalt.

Ledningsgruppen för programmet Ett meningsfullt liv godkände vid sitt möte 4.12.2002 programmets rekommendationer, som presenteras i den här publikationen. Programmet utgick ifrån ett brett perspektiv på mentalvårdsarbetet och dess mål har sträckt sig från allmänna samhällspolitiska frågor till utvecklande av mentalvårdstjänsterna, vilket också märks i rekommendationernas omfattning. Rekommendationerna har ändå avgränsats till de frågor som kommit upp i samband med genomförandet av programmet.

En separat rapport har utarbetats om genomförandet av programmet Ett meningsfullt liv.

Nyckelord: Förvaltningsområden, hälsofrämjande, mental hälsa, mentalvårdsarbete, samarbete, välbefinnande

Summary

Recommendations of the programme Meaningful Life! Eds. Tuula Immonen, Irma Kiikala and Juha Ahonen. Helsinki, 2003. 39p. (Handbooks of the Ministry of Social Affairs and Health, ISSN 1236-116X; 2003:9.) ISBN 952-00-1382-2.

The programme Meaningful Life! set up by the Ministry of Social Affairs and Health was carried out from 1998 to 2002, co-ordinated by the National Research and Development Centre for Welfare and Health (STAKES). The purpose of the project was to improve people's opportunities of leading meaningful lives and to promote their coping in society and in their own community. Particular attention should be paid to people with mental health problems or a considerable threat of such problems.

The programme is based on an extensive view of mental health and mental health work. Accordingly, mental health work must cover the mental well-being, functional capacity and personal growth of the individual as well as prevention, curing and relieving mental diseases and other mental health disturbances. The living conditions of the population must be such that they prevent the emergence of mental health disturbances, promote the mental health work and support the provision of mental health services. The promotion of mental health and the prevention of mental health problems is the responsibility of different sectors of administration in society, NGOs and citizens.

In accordance with this view the programme was carried out as a cross-sectoral and multi-actor project in co-operation by nine Government ministries, the Association of Finnish Local and Regional Authorities, labour market organisations, mental health NGOs, citizens, provinces, the National Research and Development Centre for Welfare and Health and some other expert organisations. Contacts with local actors were maintained through the Meaningful Life network. The programme was carried out through the work of steering groups and expert working groups, provinces, in co-operation with other projects promoting mental health, and in practice at the local level.

During the progress of the programme the view of the extensive scope of mental health work was strengthened. The programme has contributed to the increased visibility of mental health and initiation of the planning of mental health work in municipalities. The project has boosted the development of local mental health services and other functions. Above all, the programme has established a basis for large-scale national, sub-regional and local mental health work.

The steering group of the Meaningful Life! programme adopted at its meeting on 4 December 2002 the recommendations of the programme that are presented in this publication. The objectives of the Meaningful Life! programme, which are based on a broad view of mental health work, range from issues of general social policy to development of mental health services. This is also reflected in the wide range of topics covered by the recommendations. The recommendations have however been limited by focusing on the issues that emerged in the course of the implementation of the programme.

A separate report is given on the implementation of the Meaningful Life! programme.

Key words: Administrative sectors, co-operation, mental health, mental health work, promotion of health, well-being

Sisällys

Tiivistelmä.....	3
Sammandrag.....	5
Summary.....	7
Mielekäs Elämä! -ohjelman suositukset.....	11
Hyvän mielenterveyden ja hyvinvoinnin ylläpitämiseksi on inhimillisyyden vahvistettava yhteiskunnan kaikilla tasoilla	12
Mielenterveyden painoarvoa ja näkyvyyttä on lisättävä.....	15
Mielenterveyden edistämisen näkökulman tulee sisäistyä yhteiskuntapoliittiseen päätöksentekoon.....	17
Ihmisten hyvinvoinnin ja selviytymisen turvaamiseen on kiinnitettävä erityistä huomiota yhteiskunnan rakenteellisissa muutoksissa.....	21
Työelämän kehittämisen suuntana tulee olla työnilon edistäminen	28
Mielenterveyspalveluja tulee edelleen kehittää. Käyttäjälähtöisyyden on oltava sisäistettynä toimintatapana sosiaali- ja terveydenhuollon palveluissa	30
Yhteenveto Mielekäs Elämä! -ohjelman toimenpidesuosituksista.....	34
Kirjallisuus.....	36

Mielekäs Elämä! -ohjelman suositukset

Mielekäs Elämä! -ohjelman perusajatuksen mukaan mielenterveystyön tulee kattaa yksilön psyykkisen hyvinvoinnin, toimintakyvyn ja persoonallisuuden kasvun edistäminen sekä mielisairauksien ja muiden mielenterveyden häiriöiden ehkäiseminen, parantaminen ja lievittäminen. Väestön elinolosuhteiden tulee olla sellaiset, että ne ehkäisevät ennalta mielenterveyden häiriöiden syntyä, edistävät mielenterveystyötä ja tukevat mielenterveyspalvelujen järjestämistä. Tällöin mielenterveyden edistäminen ja häiriöiden ehkäisy on yhteiskunnan eri hallinnonalojen, järjestöjen ja kansalaisten yhteinen tehtävä.

Mielekäs Elämä! -ohjelma toteutettiin haasteellisena ajankohtana; mielenterveyden uhat näyttivät voimistuvan nopeammin kuin halukkuus panostaa mielenterveyttä edistävän ja häiriöitä ehkäisevän työn sekä mielenterveyspalvelujen kehittämiseen. Ohjelman päättyessä huolestuttavia 1990-luvulta, osin kauempaakin, periytyviä kehityssuuntia ovat mm. seuraavat: Alueellisten hyvinvointierojen kasvu näyttää jatkuvan. Erojen kasvu perustuu ennen muuta siihen, että eri osissa Suomea ja erityyppisissä kunnissa asuu hyvinvointiresursseiltaan erilaista väkeä. (Heikkilä ym. 2002). Työikäisten hyvinvointi on monin osin kehittynyt myönteisesti, mutta haasteena on edelleen väestöryhmien välinen ero monilla hyvinvoinnin ulottuvuuksilla. Esimerkiksi työttömille, erityisesti pitkäaikaistyöttömille, kasaantuu monenlaisia hyvinvointia heikentäviä ongelmia. Uusia haasteita ovat muun muassa stressikokemusten ja turvattomuuden lisääntyminen. (Martelin ym. 2002). Lapsiperheet ovat suhteellisesti köyhtyneet, asumismenot ovat nousseet ja työn epävarmuus ja/tai kuormittavuus ovat lisääntyneet. Lisäksi palvelut ovat ohentuneet neuvolasta nuorisotyöhön (Sauli ym. 2002). Ikääntyneiden palveluista on säästetty rajusti. Kotipalveluja saavat enää huonokuntoisimmat. Asiakkaiden kunto niin kotona kuin laitoksissakin on huonontunut, mitä ei ole huomioitu henkilökuntamitoituksessa (Vaarama ym. 2002).

Laajaan mielenterveystyön näkemykseen pohjaava Mielekäs Elämä! -ohjelman tavoitteisto on ulottunut yleisen yhteiskuntapolitiikan kysymyksistä mielenterveyspalvelujen kehittämiseen, mikä heijastuu myös ohjelman suositusten aihepiirin laajuutena. Suosituksia on kuitenkin rajattu pitäytymällä ohjelman toteutuksessa nousseisiin asioihin. Suositukset perustuvat ohjelman asiantuntijaryhmien tuottamiin aineistoihin, ohjelman kanssa yhteistoiminnassa olleista hankkeista saatuihin kokemuksiin, ohjelman toimijoiden haastatteluihin, koulutusten yhteydessä kerättyihin aineistoihin sekä lukuisiin ohjelman toiminta-aikana käytyihin keskusteluihin.

Mielekäs Elämä! -ohjelman johtoryhmä hyväksyi suositukset kokouksessaan 4.12.2002.

Mielekäs Elämä! -ohjelman perusteella hyvän mielenterveyden ylläpidon ja edistämisen näkökulmasta on välttämätöntä ryhtyä toimiin yhteiskunnan kaikilla tasoilla seuraavien suositusten toteutumiseksi:

Hyvän mielen terveyden ja hyvinvoinnin ylläpitämiseksi on inhimillisyyden vahvistuttava yhteiskunnan kaikilla tasoilla

Suositus / Tehtävät eri tasoilla	Kansallinen taso	Paikallinen / seudullinen taso	Suosituksen toteutuminen yksilön ja hänen lähiyhteisönsä tasolla
Hyvän mielen terveyden ja hyvinvoinnin ylläpitämiseksi on inhimillisyyden vahvistuttava yhteiskunnan kaikilla tasoilla	<p>Yhteiskuntapolitiikan tulee olla ihmislähtöistä, mielen terveyttä edistävää ja välittämisen kulttuuria vahvistavaa.</p> <p>Kansalaisten kuulemista, vaikutusmahdollisuuksien lisäämistä ja luottamuksen vahvistumista edistäviä toimintamalleja on kehitettävä ja otettava käyttöön.</p> <p>Käynnistettävä keskustelu taloudellisen perusturvan uudistamiseksi siten, että sen turvin ihmisarvoinen elämä mahdollistuu.</p> <p>Tietämystä työnantajien sosiaaliseen vastuuseen liittyvistä kysymyksistä on syvennettävä.</p>	<p>Kuntalaisten hyvinvoinnin turvaamisen tulee olla päätöksenteon lähtökohta.</p> <p>Poliittisten päätöksentekijöiden, toimijoiden ja kansalaisten yhteistyötä on lisättävä ja otettava käyttöön monitoimijaista yhteistyötä ja kansalaisosallistumista tukevat menetelmät (neuvostot, foorumit).</p> <p>Järjestöjen, asukas- ja muiden yhdistysten toimintaa on tarpeen suunnata kuntalaisten vaikutusmahdollisuuksien lisäämiseen.</p> <p>Työnantajien tulee paneutua sosiaalisen vastuun kysymyksiin ja konkretisoida tietoa käytäntöön.</p>	<p>Ihmisten voimavarat ovat entistä paremmin käytössä.</p> <p>Vastuullinen välittäminen yhteisöjen ja yksilöiden toiminnan perustana vahvistuu. Tämä tarkoittaa toisten arvostamista, keskinäistä huolenpitoa ja tarvittaessa uskallusta puuttua vahingollisiin ilmiöihin.</p> <p>Yksilöllisen edun tavoittelun ja kilpailun tilalle tulee myötäelämistä. Luottamus ihmisten välillä lisääntyy ja ihmiset oppivat käsittelemään myös yhteisöjensä ongelmia.</p> <p>Ihmisten toiminta täysivaltaisina kansalaisina mahdollistuu. Aloitteellisuus ja aktiivisuus yhteisten asioiden hoitoon lisääntyy.</p> <p>Työ- ja muun elämän yhteensovittamisesta tulee joustavaa.</p>

Ihmisarvon kunnioittaminen ja oikeudenmukaisuus yhteiskunnan perustaksi

Osana yleismaailmallista kehitystä on suomalainen yhteiskunta ekonomisoitunut. Yhteiskuntaa arvioidaan ja mitataan talouden tunnusluvulla ja kuvataan talouden kielellä. Yhteiskunnan markkinoinnista myötä ovat itsekkyyden ja yksityinen etu korostuneet yhteiseen hyvään pyrkimisen kustannuksella, jolloin hyvinvointivaltion yleistä ihmisarvoa ja oikeudenmukaisuutta korostavaa perustaa uhkaa mureneminen. Tämän välttämiseksi inhimillisyyden ja välittämisen kulttuurin on tarpeen vahvistua päätöksenteossa, palveluissa ja ihmisten jokapäiväisessä elämässä. Yksilöiden tasolla tämä merkitsee asioiden tarkastelua toisen ja toisten kannalta, toisen asemaan asettuen, oma ihmisarvo muistaen, mutta yksilöllinen ahdas etu ylittäen. Päätäjien tulee paneutua syvällisesti ihmis-

ten elämän todellisuuteen ihmisiä kuulemalla ja kansalaisosallistumista vahvistamalla. On oltava selvillä yhteiskunnan jäsenten olosuhteista ja tarpeista; tämän kokonaisuuden osaksi niveltyvät markkinoiden, talouden ja tehokkuuden vaatimukset. Sosiaali- ja terveystalveissa pitkään jatkunut säästöjen korostaminen ei saa hämärtää ihmisten hyvän hoidon ja kohtelun eikä avun tarpeeseen vastaamisen tavoitteita. Toimintaa tulee tehostaa ja päällekkäisyyksiä karsia juuri tämän tavoitteen saavuttamiseksi, samoin on resursseja lisättävä kun perusteltu tarve sitä vaatii.

Yhteiskuntapolitiikan linjaukset avattava keskusteluun

Ihmisten luottamus hallintojärjestelmään on monilta osin melko vähäistä. 1990-luvun laman jälkeisinä voimakkaan taloudellisen kasvun vuosina ei tapahtunut kasvun riittävää realisoitumista mielenterveys- ja muiden hyvinvointipalvelujen kehittämiseen. Uskoa hyvinvointivaltion pysyvyyteen ja toimintakykyyn vähentävät arkipäivän kokemukset eriarvoisuuden lisääntymisestä ja hyvinvointipalveluihin jatkuvasti kohdistuvista säästövaatimuksista. Erityisen vähäistä luottamus keskusvaltaan näyttää olevan harvaan asutulla maaseudulla, jossa yli 70 % vastaajista kokee valtakunnan päättäjien hoitaneen asiat huonosti; luottamus paikallisiin päättäjiin on myös heikkoa.

Kansalaisosallistumista ja monitoimijaista yhteistyötä tukevat menetelmät käyttöön paikallisessa suunnittelussa ja suunnitelmien toteutuksessa

Luottamuksen lisäämiseksi yhteiskuntapoliittisista linjauksista on käynnistettävä laajaa kansalaiskeskustelua, samoin kansalaisten vaikutusmahdollisuuksia parantavia menetelmiä on kehitettävä ja otettava käyttöön suunnittelussa. Kansanedustajien, valtuutettujen ja lautakuntien jäsenten on tarpeen tiivistää yhteyksiään kansalaisiin. Mielekäs Elämä! -ohjelmassa kuntatasolla kokeiltu foorumimenetelmä tarjoaa yhden mahdollisuuden yhteistyön ja kansalaisosallistumisen laajentamiseen. Perinteet kansalaisten suoralle suunnitteluun osallistumiselle eivät ole vahvat, joten osallistumiseen aktivoituminen vaatii virittelyä. Foorumi kehittämistyön menetelmänä pitää sisällään myös kehittämistyön arvioinnin ja jatkuvuuden turvaamisen, joten esimerkiksi hyvinvointisuunnitelman laatiminen ja sen toteutumisen seuranta foorumimenetelmää käyttäen tarjoaisi kuntalaisille mahdollisuuden vaikuttaa suunnitelman sisältöön, seurata suunnitelman toteutumista ja arvioida päätöksentekoa suhteessa suunnitelmaan.

Rakenteellisten ongelmien yksilöllistäminen vähentää keskinäistä luottamusta

1990-luvulla yleistyi sosiaaliturvan kannustavuutta, omaa vastuuta ja velvollisuuksia sekä työelämän joustavoittamista ja riskien sietoa korostava ajattelu. Työllisyyden kasvaessa onkin mielekästä tukea työhön siirtymistä myös tuloloukkuja raivaamalla ja työllisiä lisäämällä vahvistaa hyvinvointivaltion rahoitus pohjaa. Kannustavuus- ja aktivointipolitiikkaan sisältyy kuitenkin vaara, että yhteiskunnan rakenteellisista ilmiöistä johtuvat ongelmat selitetään yksilöistä johtuviksi: työttömyyden syyksi selittyy työpaikkojen puuttumisen sijaan työttömän aktiivisuuden puute, työnvieroksunta yms. Yleistyessään tällainen ajattelutapa on omiaan heikentämään ihmisten välistä luottamusta ja vastuuta, sekä lisäämään työttömyy-

den aiheuttamaa syyllisyyden ja häpeän taakkaa.

Perusturvan mahdollistettava ihmisarvoinen elämä

Riittävä toimeentulo antaa perustan elämän turvalliseksi kokemiselle ja on näin merkittävä mielenterveyttä ylläpitävä tekijä. Myös hyvät asumisolot ja palvelut lisäävät osaltaan ihmisten turvallisuuden tunnetta. Toimeentulon perustana on palkkatyö ja silloin, kun se ei ole mahdollista yhteiskunnan takaama taloudellinen perusturva. Perusturvan varassa elävien kokemusten mukaan perusturva ei riitä ihmisarvoiseen elämiseen; myös kansalaiskyselyissä tuki on arvioitu liian vähäiseksi. Viimesijaisen toimeentulotuen varassa elämisen pitkittyminen tulisi estää muilla järjestelyillä. Olisi tarpeen nostaa keskusteluun perusturvaan liittyvät ongelmat ja tehdä kokeiluja nykyistä selkeämmän järjestelmän toteuttamismahdollisuuksista.

Työnantajien sosiaalinen vastuu konkretisoitava

Työelämän tarpeet vaikuttavat myös työelämän ulkopuolella tehtäviin päätöksiin (esim. kasvatus- ja koulutusjärjestelmä). Ne vaikuttavat myös organisoimalla ihmisten elämää ja perheen arkea. Yritysten yhteiskuntavastuu (= taloudellinen, ympäristö- ja sosiaalinen vastuu) on edennyt erityisesti ympäristövastuun osalta. Työnantajien tietämystä sosiaalisen vastuun merkityksestä on syytä syventää; työnantajien tulee perehtyä sosiaalisen vastuun kysymyksiin ja konkretisoida vastuuta käytännöiksi vuorovaikutuksessa työntekijöiden kanssa.

Mielenterveyden painoarvoa ja näkyvyyttä on lisättävä

Suositus / Tehtävät eri tasoilla	Kansallinen taso	Paikallinen / seudullinen taso	Suosituksen toteutuminen yksilön ja hänen lähiyhteisönsä tasolla
Mielenterveyden painoarvoa ja näkyvyyttä on lisättävä	<p>Mielenterveystyön perusrahoitus on saatava riittävälle ja vakaalle perustalle.</p> <p>Mielenterveys ja mielenterveystyö –käsitteiden sisältö on avattava keskusteluun.</p> <p>Tiedon välitystä mielenterveysasioista on tehostettava.</p> <p>On käynnistettävä mielenterveyspotilaita / -kuntoutujia syrjivien/leimaavien käytäntöjen tutkiminen (esim. tiedotusvälineiden uutisointitavat, julkisten palvelujen käytännöt ja työ- ja koulutuspaikkojen saamisen ongelmat) ja puuttuttava niiden esiintymiseen.</p> <p>Mielenterveyskysymysten käsittelyä on lisättävä koulutuksessa ja mielenterveydelle edullista koulutuskulttuuria edistettävä.</p>	<p>Mielenterveystyön perusrahoitus on saatava riittävälle ja vakaalle perustalle.</p> <p>Mielenterveys ja mielenterveystyön –käsitteitä on avattava konkreettisoiden ne paikallisten käytäntöjen kautta.</p> <p>Tiedottamista ja aktiivisuutta tiedotusvälineisiin päin on tehostettava.</p> <p>Palvelukulttuuria on kehitettävä mielenterveyspotilaiden / -kuntoutujien leimaamista ehkäiseväksi ja syrjivät käytännöt on tunnistettava paremmin ja poistettava.</p> <p>Tiedon välittämistä mielenterveysasioista oppilaitoksissa on lisättävä ja opetuskulttuuria kehitettävä mielenterveyttä edistäväksi.</p>	<p>Tieto mielenterveysasioista lisääntyy ja mielenterveys ymmärretään ihmisen voimavaraksi.</p> <p>Ennakkoluulot lientyvät.</p> <p>Salailun tarve, häpeän kokemukset ja syrjintä vähenevät.</p> <p>Oppijoiden tiedot mielenterveysasioista lisääntyvät ja opetuskulttuuri on mielenterveyttä edistävää mahdollistaen voimaantumisen.</p>

Mielenterveys on voimavara

Hyvä mielenterveys on merkittävä voimavara niin yksilöille, perheille, yhteisöille kuin kansakunnillekin. Se edistää yksilön kykyä osallistua ja vaikuttaa mielekkäällä tavalla sosiaalisiin verkostoihin, yhteisöihin ja yhteiskuntiin. Mielenterveyden edistämiseen ja mielenterveyttä uhkaavien häiriöiden ehkäisemiseen on kiinnitettävä erityistä huomiota. Tämä tarkoittaa mm. mielenterveystyön rahoituksen saamista riittävälle ja vakaalle perustalle, ymmärryksen syventämistä mielenterveyden merkityksestä sekä tiedon välitystä mielenterveysasioista ja mielenterveyttä edistävän ilmapiirin vahvistamista kaikilla koulutustasoilla.

***Mielenterveystyö:
persoonallisuuden
kasvun turvaami-
nen, hyvät olo-
suhteet, palvelut***

Mielenterveys-käsite ymmärretään edelleen usein virheellisesti: sen tulkitaan tarkoittavan mielenterveyden häiriöitä ja mielisairauksia. Tällöin mielenterveystyön alue kapenee ennen muuta häiriöiden hoidoksi, mikä vaikeuttaa riittävän painoarvon saamista mielenterveystyölle. On tarpeen syventää ymmärrystä ihmisestä jakamattomana kokonaisuutena. Mielenterveyteen vaikuttavat monenlaiset ulkoiset ja sisäiset tekijät; jotkut näistä vaikutuksista voivat altistaa mielenterveyden häiriöille. Mielenterveystyön tehtävänä on turvata palvelujen lisäksi mielenterveyttä edistävät olosuhteet ja persoonallisuuden kasvun mahdollistuminen.

***Syrjivät käytännöt
tunnistettava ja
ehkäistävä***

Mielenterveyshäiriöihin liittyy edelleen ennakkoluuloja, pelkoja, tietämättömyyttä ja leimaamista jotka merkitsevät yksilöille ongelmia avun löytymisessä, työ- ja koulutuspaikkojen saamisen vaikeutta sekä huonoa kohtelua. Edelleen vallalla oleva negatiivinen suhtautuminen mielenterveysongelmiin aiheuttaa häpeän tunteuksia ja salailua. Mielenterveyspotilaat / -kuntoutujat kohtaavat edelleen julkisissa palveluissa leimaavia käytäntöjä, esimerkiksi somaattisiin vaivoihin ei aina suhtauduta vakavasti. Usein nämä käytännöt, samoin kuin syrjintä yhteiskunnan muilla sektoreilla on ”piilossa”; syrjivistä käytännöistä tulisi saada lisää tutkittua tietoa ja niihin tulee puuttua, kun niitä ilmenee.

***Mielenterveyttä
opetukseen: tietoa
ja voimaantumisen
mahdollistamista***

Ennakkoluuloihin, tietämättömyyteen ja asenteisiin voidaan osittain vaikuttaa opetuksen ja valistuksen keinoin. Tiedotusta mielenterveyskysymyksistä ja aktiivisuutta tiedotusvälineisiin päin tulisi lisätä julkisen sektorin ja järjestöjen yhteisvoimin. Mielenterveyden merkityksestä ja mielenterveydenhäiriöistä tulee saada tietoa opetuksen eri tasoilla; peruskoulussa esimerkiksi osana terveyskasvatusta. Perustaltaan asenteissa on kyse kuitenkin erillaisuuden hyväksymisestä ja ihmisen arvostamisesta ihmisenä. Hyväksyntä ja arvostaminen eivät synny vain tiedosta, vaan tarvitsevat tukevaksi perustakseen kaikilla opetuksen tasoilla oppimisympäristön, joka perustuu keskinäiseen arvostukseen, luottamukseen ja vastavuoroisuuteen; näin mahdollistuu sisäisten voimavarojen, vastuullisuuden ja toista arvostavan asenteen kasvu.

Mielenterveyden edistämisen näkökulman tulee sisäistyä yhteiskuntapoliittiseen päätöksentekoon

Suositus / Tehtävät eri tasoilla	Kansallinen taso	Paikallinen / seudullinen taso	Suosituksen toteutuminen yksilön ja hänen lähiyhteisönsä tasolla
Mielenterveyden edistämisen näkökulman tulee sisäistyä yhteiskuntapoliittiseen päätöksentekoon	<p>Mielenterveyden edistämisen mahdollisuudet ja mielenterveyden uhat tulee tiedostaa ja huomioida eri sektorien toiminnassa ja poikkihallinnollisessa yhteistyössä.</p> <p>Mielenterveysvaikutusten mittaamis- ja arviointimenetelmiä on kehitettävä.</p> <p>Terveyspoliittisiin suunnitelmiin ja kannanottoihin on sisällytävä mielenterveyskysymysten käsittely.</p> <p>Kansalaiskeskustelua yhteiskuntapolitiikan tavoitteista on käynnistettävä.</p> <p>Lasten ja nuorten turvallinen kasvu on mahdollistettava.</p> <p>Ympäristö- ja rakennussuunnittelun lähtökohtana tulee olla hyvän elinympäristön turvaaminen kansalaisille.</p> <p>Ihmisten tasavertaiset liikkumismahdollisuudet tulee turvata.</p>	<p>Mielenterveyden edistämisen mahdollisuudet ja mielenterveyden uhat on tiedostettava ja huomioitava kunnallisen toiminnan eri sektoreilla ja työelämässä.</p> <p>Kuntien / kuntayhtymien tulee laatia osana kuntasuunnitelmaa hyvinvointipoliittinen ohjelma, joka sisältää mielenterveys-työn, lasten ja nuorten hyvinvointi- sekä turvallisuussuunnitelman. Suunnitelmat on konkretisoitava käytännöiksi.</p> <p>Kansalaisten osallistumismahdollisuuksia suunnitteluun ja suunnitelmien toteutukseen on lisättävä.</p> <p>Hyvät elinympäristöt ja tasavertaiset liikkumismahdollisuudet tulee turvata.</p>	<p>Kuntalaiset kokevat, että kunnassa on hyvä ja turvallista elää.</p> <p>Vanhemmat ottavat aikuisen vastuun lasten ja nuorten turvallisesta kasvusta. Jos voimavaroja tähän ei ole, vanhemmat saavat tukea kasvatusteh- tävään.</p> <p>Päätöksentekoon osallistumista mahdollistavat menetelmät yleisesti käytössä ja niitä opitaan hyödyntämään.</p>

Mielenterveysvaikutusten arviointia kehitettävä

Väestön mielenterveys riippuu paljon muustakin kuin vain sosi-
aali- ja terveystalitiikasta. Eri hallinnonaloilla tulee olla perillä
mielenterveyden merkityksestä väestölle ja siitä, mikä vaikutus
niiden toimilla saattaa olla mielenterveyteen. On myös tärkeää
huolehtia sektorien välisen yhteistyön edellytyksistä. Mielenter-
veysvaikutusten arvioinnin tulisi olla vakiomenettely kaikessa
yhteiskunnallisesti merkittävässä päätöksenteossa. Tämä edellyt-

tää arviointimenetelmien kehittämistä, esimerkiksi osana Human Impact Assessment -kehittämistyötä.

Mielekäs Elämä! -ohjelman aikana eri hallinnonaloilla toteutetut mielenterveyden edistämiseen liittyneet hankkeet ovat osaltaan tehneet näkyväksi mielenterveyden edistämisen laaja-alaisuuden ja niistä on jäänyt myös pysyviä käytäntöjä ihmisten pärjäämisen tueksi:

Mielenterveyden edistäminen on laaja-alaista toimintaa, josta on saatu hyviä kokemuksia eri hallinnonaloilta

Lähipoliisitoiminnalla lisätään jo sinänsä turvallisuutta, mutta samalla luodaan ja ylläpidetään myös yhteyksiä eri viranomaisten ja asukkaiden välillä. Puolustusvoimien **Nuori mies tartu elämäsi -hankkeessa** selvitettiin palveluksensa keskeyttäneiden elämäntilanteita ja tarjottiin tukea havaittujen ongelmien selvittämiseen. Projektin päätyttyä toimintaa on päätetty jatkaa ja kehittää edelleen, jolloin yksi väylä syrjäytymisvaarassa olevien nuorten auttamiseen pysyy avoimena.

Terve itsetunto -hankkeessa on kehitetty tervettä itsetuntoa tukevia toimintakäytäntöjä ja levitetty niitä peruskouluihin. Tavoitteena on koulun kehittäminen kulttuuriltaan yhteisölliseksi, yksilölliset edellytykset huomioon ottavaksi ja syrjäytymistä ehkäiseväksi oppimisympäristöksi.

Liikkumismahdollisuuksien turvaaminen eri väestöryhmille on jatkuvasti ajankohtainen haaste myös mielenterveyden näkökulmasta. **Palvelulinjat** ovat osoittaneet tarpeellisuutensa tarjotessaan erityisesti ikäihmisille mahdollisuuden sekä liikkumiseen että sosiaaliseen kanssakäymiseen. Julkisten kulkuvälineiden **kuljettajien kouluttamisella** pyritään mm. auttamaan psyykkisistä syistä liikkumisen hankalaksi kokevien mielenterveyskuntoutujien arkipärjäämistä.

Ympäristön vaikutukset mielenterveyteen ovat nousseet keskusteluun ja mittausmenetelmiä ympäristövaikutusten arvioimiseen kehitetään entistä laajemmin esimerkiksi sosiaalisten vaikutusten arvioinnin suuntaan. Uusia lähestymistapoja asumisviihtyvyyden lisäämiseen kaupunkimaisessa rakentamisessa näyttää tarjoavan jo kokeilujen asteelle edennyt **tiivis ja matala rakentaminen**.

Työelämän ongelmiin on tartuttu monessakin kansallisessa hankkeessa ja **työllistymismenetelmien kehittäminen** vaikeasti työllistyvien tueksi on luonut vaikeasta työllisyystilanteesta huolimatta uusia mahdollisuuksia työllistymiseen. Työkyvyttömille, työtöminä työnhakijoina oleville on pyritty avaamaan eläkkeelle pääsemisen mahdollisuuksia.

Maaseudun rakennemuutokset ovat vaikuttaneet suuresti maaseudulla asuvien elämään. **Maaseudun tukihenkilöverkosto** on

tehnyt arvokasta työtä ihmisten auttamiseksi kriisitilanteissa. Vapaaehtoistyönä toteutetulla toiminnalla on ehkäisty ongelmien syvenemistä. Tarpeelliseksi osoittautunut toiminta tarvitsee tuekseen pysyvää rahoitusta.

Mielekäs Elämä! -ohjelman kuluessa on eri hallinnonalojen – ja laajempaakin – yhteistyötä vaativista alueista nostettu esiin **lasten ja nuorten mielenterveyden edistäminen / kasvun turvaaminen**.

Tutkimusten mukaan on vahvoja viitteitä siihen, että lasten ja nuorten ongelmat ovat kasvussa. Neljäsosa tai peräti kolmasosa lapsista ei voi hyvin; on perushoivan puutteita, itsearvostuksen pulmia ja päivittäistä fyysis-psykkistä oireilua. Huostaanotot ja mielenterveysongelmat ovat lisääntyneet. Muihin kotitalouksiin verrattuna lapsiperheiden toimeentulo on heikentynyt ja pienituloisimpaan tuloviidennekseen kuuluvien osuus kasvanut. Yli puolet kaikista köyhyysrajan alittaneista kuului 1990-luvun lopulla lapsiperheisiin. Pahoinvointi-ilmiöitä esiintyy myös silloin, kun perheen sosioekonomiset asiat ovat kunnossa, vaikka toisaalta toimeentulovaikeuksien kanssa kamppailevat kotitaloudet voivat psyykkisesti huonommin kuin hyvin toimeentulevat. Noin kolmasosa lapsista voinee hyvin; ehkä paremmin kuin koskaan aiemmin.¹

Lasten ja nuorten turvallinen kasvu taattava yhteisvoimin

Pahoinvoinnin merkit ovat hälyttäviä, minkä vuoksi lasten ja nuorten turvallisen kasvun edistäminen on keskeistä kaikilla yhteiskuntapolitiikan lohkoilla. Lapsia ja nuoria koskevilla toimilla vaikutetaan tulevaisuuteen ja lasten hyvinvoinnin lisääminen nostaa myös muiden hyvinvointia. Eri hallinnonalojen lisäksi yhteistyöhön tarvitaan työmarkkinajärjestöt, kansalaisjärjestöt, seurakunnat, harrastustoiminnan järjestäjät, perheet ja kaikki kansalaiset. Lasten ja nuorten kohdalla hyvien kasvumahdollisuuksien turvaaminen, ongelmia ehkäisevä toiminta ja varhainen ongelmiin puuttuminen ovat erityisen tärkeitä sekä inhimillisesti että taloudellisesti.

Vanhemmuus – haastava ja iloa tuottava tehtävä

Vanhempien aikuisen vastuuseen kuuluu lasten ja nuorten kasvusta huolehtiminen, minkä ei pitäisi olla vain velvollisuus, vaan haastavuudessaankin antoisa ja iloa tuottava vaihe elämänsänsä. Kasvatustehtävässä yhteistyökumppaneina tulisi olla neuvolan, päiväkodin ja koulun henkilökunta.

Koulun tärkeä tehtävä on mielenterveyden tukeminen

Koulun asema lasten ja nuorten kasvatuksessa on keskeinen. Yksilöllisyyttä korostavassa kulttuurissamme koulun tärkeänä tehtävänä on yhteisöllisyyden vaaliminen. Yhteisöllisyys edellyttää

¹ Bardy, Salmi ja Heino (2001).

ja edistäminen

keskinäiseen arvostamiseen, luottamukseen ja vastavuoroisuuteen perustuvaa koulukulttuuria, jossa yhdessä kasvetaan tarkastelemaan asioita yli oman edun ja toista ymmärtäen. Oppimisen tavoitteena on tällöin yksilön kohdalla kunnollinen tulos, ei toisen voittaminen. Yksilön hyvä saavutus on koko yhteisön voitto. Pyrkimys hyvyyteen, kauneuteen, totuuteen ja viisauteen ovat edelleen ajankohtaisia kasvatuksen ja kasvun tavoitteita. Näiden toteutumista voidaan tukea yhdistämällä opetusaineksessa tieto-, taito- ja taideulottuvuudet tasapainoiseksi kokonaisuudeksi ja antamalla riittävästi aikaa eettisten ja ihmisenä olemisen peruskysymysten pohdintaan lapsen kullekin kehitysvaiheelle sopivassa muodossa.

Vanhemmuuden vaikeuksiin saatava tukea

Vanhemmuuden vaikeuksissa tulee saada tukea julkisista palveluista ja ongelmien kasautumisen estämiseksi ongelmiin tulisi puuttua mahdollisimman varhain - tämä on haaste niin neuvoloitten, päiväkotien kuin koulujenkin henkilöstölle. Hyviä kokemuksia on saatu neuvoloissa toteutetusta varhaisen vuorovaikutuksen taitoja kehittävästä hankkeesta, jonka myötä on opittu ottamaan työssä huomioon koko perheen tilanne ja antamaan tukea hyvän vuorovaikutuksen kehittymiselle vauvan ja vanhempien välillä. Samaa työtapaa on alettu kokeilla myös päiväkodeissa.

Työelämän joustavoittamisessa on voitava ottaa huomioon lasten turvallisen kasvun mahdollistuminen. Esimerkiksi työnantajien tarjoama sairaan lapsen hoitopalvelu ei saa johtaa siihen, että työssä olo katsotaan ensisijaiseksi valinnaksi lapsen sairastuessa.

Ihmisten hyvinvoinnin ja selviytymisen turvaamiseen on kiinnitettävä erityistä huomiota yhteiskunnan rakenteellisissa muutoksissa

Mielekäs Elämä! –ohjelmassa on käsitelty suomalaisen yhteiskunnan 1990-luvun (ja edelleen jatkuvia) rakenteellisia muutoksia keskittyen erityisesti työttömyyteen, köyhyyteen ja maaseudun ongelmiin, joihin kaikkiin liittyy vakavia mielenterveyden uhkia.

Suositus / Tehtävät eri tasoilla	Kansallinen taso	Paikallinen / seudullinen taso	Suosituksen toteutuminen yksilön ja hänen lähiyhteisönsä tasolla
<p><i>Ihmisten hyvinvoinnin ja selviytymisen turvaamiseen on kiinnitettävä erityistä huomiota yhteiskunnan rakenteellisissa muutoksissa</i></p> <p><i>Alue- ja maaseutupolitiikka, maaseudun ongelmat</i></p>	<p>Avattava keskustelu suomalaisen aluepolitiikan tavoitteista, keinoista, mahdollisuuksista sekä kuntien sisäisen eriarvoistumisen negatiivisten vaikutusten ehkäisemiskeinoista.</p> <p>Rakenteellisissa muutoksissa on turvattava ihmisten hyvinvoinnin mahdollisuudet nykyistä paremmin; esim. taloudellisen toimeentulon ja koulujen toimintaresurssien riittävyys.</p> <p>Aluepolitiikkaan liittyen myös maaseutupolitiikka on avattava keskusteluun. Esim. mitkä ovat mahdollisuudet ja tahto yritystoiminnan ja erilaisten viljelyvaihtoehtojen tukemiseen.</p> <p>Maatalouden tukihakemus- ja valvontamenettelyä selkeytettävä ja päätöksentekoa nopeutettava.</p> <p>Maaseudun tukihenkilötoiminta on vakinaistettava ja sitä on laajennettava.</p>	<p>Avattava keskustelu suomalaisen aluepolitiikan tavoitteista, keinoista, mahdollisuuksista.</p> <p>Sosiaali- ja terveydenhuollon palveluissa on saatava tukea ongelmalanteisiin ja edistettävä vertaistukitoimintojen syntymistä.</p> <p>Sosiaalisten siteiden muodostumista asuinalueilla tulee mahdollistaa esim. tarjoamalla toimintatiloja ja apua toiminnan käynnistämiseen.</p> <p>Voimavaroja tulee yhdistää yli kuntarajojen uuden elinmahdollisuuksien etsinnässä ja palvelujen turvaamisessa.</p> <p>Maatalouden tukihakemus- ja valvontamenettelyyn liittyvää neuvontaa oltava saatavilla.</p> <p>Lomitustyövoimaa tulee olla riittävästi käytettävissä.</p> <p>Maaseutuyrittäjien ammattiin kouluttautumisen aikana tulee tutustua myös työhyvinvoinnin kysymyksiin.</p> <p>Maaseudun tukihenkilötoiminta on vakinaistettava ja sitä on laajennettava.</p>	<p>Aluepolitiikan suunnittelussa kansalaisten näkökulma on vaikuttavana tekijänä.</p> <p>Ihmisarvoinen elämä mahdollistuu murroskausinakin ja sosiaalista tukea on löydettävissä.</p> <p>Asukkaat lisäävät yhteistyötä elinolojen kehittämiseksi ja kehittävät yhteistoiminnallisia tapausmuotoja.</p> <p>Lapsilla on tasavertaiset oppimismahdollisuudet asuinpaikasta riippumatta.</p> <p>Maaseudulta löytyy nykyistä enemmän elämisen mahdollisuuksia ja tarvittavia palveluita. Lomitusjärjestelmä on toimiva.</p> <p>Hakemusten yms. laatimiseen on saatavilla neuvontaa ja neuvonnassa on asiallinen kohtelu.</p> <p>Kriisitilanteissa on apua tarjolla.</p>

Suositus / Tehtävät eri tasoilla	Kansallinen taso	Paikallinen / seudullinen taso	Suosituksen toteutumi- nen yksilön ja hänen lähiyhteisönsä tasolla
<p><i>Ihmisten hyvinvoinnin ja selviytymisen turvaamiseen on kiinnitettävä erityistä huomiota yhteiskunnan rakenteellisissa muutoksissa</i></p> <p><i>Työttömyys ja köyhyys</i></p>	<p>Toimenpiteet suunnattava työpaikkojen syntyminen mahdollistamiseen ja työkyvyn ylläpitoon.</p> <p>Työllistymisen todennäköisyyttä lisäävään koulutukseen työssä tarvittavien taitojen hankkimiseksi tulee panostaa. Työvoimapoliittista täsmäkoulutusta yritysten tarpeisiin tulee lisätä.</p> <p>Työttömien omaehtoista kouluttautumista tulee tukea ja vähentää opiskelumahdollisuuksien hyväksikäytön säätelyä.</p> <p>Sosiaalista yritystoimintaa ja työllistymisen tukimuotoja on kehitettävä ja käyttöä laajennettava. Kuntouttavaa työtoimintaa tulee kehittää ja varmistaa toiminnan resurssointi.</p> <p>Taloudellisen perusturvan oltava määrältään ihmisarvoisen elämän mahdollistava.</p> <p>Työttömyys- ja köyhyysohjelmien ratkaisukeinoja on normaaliin palkkatyöhön työllistymisen lisäksi on etsittävä työelämän ulkopuolella olevista mielekkään tekemisen mahdollisuuksista ja sosiaalitaloudesta.</p>	<p>Vaikeasti työllistyvien työllistymistä edistävät menetelmät otettava käyttöön.</p> <p>Sosiaalista yritystoimintaa on tuettava.</p> <p>Kuntouttavaa työtoimintaa on kehitettävä; resurssilisäys laadukkaan toiminnan turvaamiseksi on usein tarpeen.</p> <p>Mielekäs tekeminen ja osallistuminen turvattava myös palkkatyön ulkopuolella.</p>	<p>Työttömyyteen ja köyhyyteen liittyvät häpeän ja syyllisyyden aiheuttajat on minimoitu. Voimavarat ovat käytössä ja aktiivisuus lisääntynyt.</p> <p>Mahdollisuus saada tarvittaessa tukea työllistymiseen.</p> <p>Mahdollisuus turvalliseen ja ihmisarvoiseen elämään myös palkkatyön ulkopuolella.</p>

Alueellinen eriarvoisuus on lisääntynyt

Suomessa on 1990-luvulla eletty voimakkaan maan sisäisen muuttoliikkeen aikaa. Muuttoliikkeessä on kyse teollisuuden ja koulutuksen, aineellisen ja henkisen pääoman keskittymisestä ja vetovoimasta. Muutamat kasvukeskukset tai -alueet vetävät asukkaita ja samaan aikaan muuttotappiokunnista monet kamppailevat

taloudellisissa vaikeuksissa.² Maatalouden työllisten määrä on vähentynyt vuosina 1990 - 2000 noin 65 000 henkilöllä. Muuttotappiot, taloudellinen taantuminen ja epäedulliseksi kääntyvä huoltosuhde ovat harvaanasutun maaseudun ongelmina. Muuttovoittoalueilla on taas vaikeuksia uusien asukkaiden tarvitsemien palvelujen resursoinnissa ja muuttoliikkeen myötä syntyvien psykososiaalisten ongelmien hoitamisessa. Kunnan elintaso liittyy elinkeino- ja ikärakenteeseen, työllisten määrään ja asukastiheyteen. Elintasoja kohottavat työllisten osuus väestöstä ja asukastiheys ja alentavat väestön vanhuspainotteisuus ja maataloudessa toimivien suuri osuus. Muuttoliike on muuttanut väestörakenteita ja alueellinen eriarvoisuus lisääntynyt, koska erityyppisissä kunnissa asuu hyvinvointiresursseiltaan erilaista väkeä. Elintasoerojen kasvu lisää edelleen ihmisten muuttohalukkuutta. Alueellista eriarvoistumista tapahtuu myös kuntien sisällä hyvin toimeentulevien muuttaessa omille asuinalueilleen. Yhteiskunnan rakenteelliset muutokset näkyvät myös pitkäaikaistyöttömyytenä ja siihen usein liittyvänä köyhyytenä.

Psykososiaaliset ongelmat ovat lisääntyneet 1990-luvun aikana sekä kaupunkikunnissa että harvaan asutulla maaseudulla. Edellisissä korkea aineellinen elintaso yhdistyy keskimääräistä suurempaan psykososiaalisten ongelmien määrään. Harvaanasutulla maaseudulla aineellinen elintaso on vaatimaton, jopa matala ja samalla psykososiaalisia ongelmia on runsaasti. Kaupunkien läheisellä maaseudulla puolestaan yhdistyvät kohtuullinen elintaso ja psykososiaalisten ongelmien vähäisyys. On huomattava, että ilmiöllä on yksilöllinen luonteensa: elintasoltaan korkeaksi luokitellulla alueella asuu myös huono-osaisia ja päinvastoin. Toimeentulon vaihtelu näyttäisi olevan kaupungeissa suurempaa kuin maaseudulla, kaupungeissa on sekä hyvin toimeentulevia että köyhiä, maaseudulla jakautuma on tasaisempi.

Alue- ja maaseutupolitiikka avattava keskusteluun

Alueellisesta eriarvoistumisesta on tullut keskeinen kansallinen ongelma. On tarpeen avata keskusteluun alueelliseen eriarvoistumiseen liittyvät monitasoiset kysymykset, aluepolitiikan tavoitteet ja mahdollisuudet sekä tehdä näkyväksi erilaisiin ongelmien ratkaisumahdollisuuksiin liittyvä poliittinen tahto.

Riittävä perustoimeentulo luo elämään turvallisuutta

Rakenteellisissa muutoksissa, jotka jo sinällään sisältävät monia mielenterveyttä uhkaavia tekijöitä, on erityisen tärkeää turvata hyvinvoinnin perustekijät. Esimerkiksi toimeentulovaikeudet näyttävät suoraviivaisesti huonontavan psyykkistä hyvinvointia. Samalla heikkenee myös usko tulevaisuuteen ja kokemus oman elämän hallinnasta. Voimakas muuttoliike katkoo sosiaalisia siteitä ja tukiverkostoja; uusien muodostuminen vaatii aikaa. Hyviä kokemuksia sosiaalisen kanssakäymisen virittymisestä on saatu

² Mielekäs Elämä! -ohjelman aineistojen lisäksi käytetty lähteinä Kainulainen, Rintala, Heikkilä (2001) ja Heikkilä, Rintala, Airio, Kainulainen (2002).

asukastoimintaa tukevista hankkeista. Asukastoiminta tarjoaa mahdollisuuden muiden tapaamiseen ja yhteisöä hyödyttävään osallisuuteen. Parhaimmillaan niin yksilön kuin koko yhteisönkin itsetunto paranee.

Kasvupaikkakuntien edellytykset vastata kasvun haasteisiin tulee turvata

Kasvupaikkakuntien edellytykset vastata palvelujen kysynnän kasvuun riippuvat valtion ja kuntien tulonjakosuhteista, jotka ovat edelleen kehittymässä useimpien kasvupaikkakuntien kannalta huonompaan suuntaan. Resurssien tasapuolinen saatavuus tulee taata valtakunnallisten vertailujen pohjalta, jotta palveluja tarvitsevan kansalaisen asemaan ei kohtuuttomasti vaikuttaisi, missä kunnassa hän asuu.

Maaseudulla on palvelujen turvaamiseksi voimavaroja yhdistettävä ja otettava uusia toimintamenetelmiä käyttöön

On tarpeen selvittää, löytyisikö maaseudun autioitumisongelmille ratkaisuja esimerkiksi vaihtoehtoisesta viljelytoiminnasta ja palvelutuotannon kehittämisestä sekä aluepoliittisen yritystuen lisäämisestä mielekkäiden, työpaikkoja luovien yritysten käyntiin saamiseksi. Kuntatason suunnittelussa on tärkeää ennakoida odotettavissa olevia demografisia muutoksia ja elinkeinojen kehitystä pohjaksi ongelmien ratkaisukeinojen etsinnälle. Palvelujen ylläpito edellyttää kuntien voimavarojen yhdistämistä. Myös pätevän henkilöstön takaamiseksi tarvitaan lisää yhteistyötä, mikä on toteutettava toimintokohtaisesti sen sijaan, että kunnan sisällä saman henkilön työpanos jaettaisiin toisistaan paljonkin poikkeaviin tehtäviin. Uudenlaisia ratkaisuja on etsittävä sosiaalityöhön ja perusterveydenhuollon takaamiseen. Yksilötason julkisia ja kaupallisia palveluja voidaan esimerkiksi integroida siten, että sama henkilö antaa niitä (esim. asiamiespostinkantaja tuo kotipalveluaterian ja tarkistaa, että lääkkeet on otettu).

Maaseutuyrittäjien työhyvinvointia on tuettava

Maaseudulla työssä jaksamista koettelee EU:n maatalouden hallinnointikäytäntöihin liittyvä tukihakemus- ja valvontamenettely, joka koetaan sekä vaikeaselkoiseksi että epävarmuutta aiheuttavaksi. Hallintokäytäntöjä tulee kehittää niin, että asiakas saa riittävän neuvonnan, selkeät ja viiveettömät päätökset sekä asianmukaisen kohtelun. Tiloilla työtahti on tiivistynyt ja työ tullut sitovammaksi väen vähenemisen myötä; mielenterveyden ylläpidon keskeinen kysymys on työuupumuksen ehkäisy. Kyse on osaltaan myös maaseudun työllisyyden ylläpidosta. Lomittajia ja aputyövoimaa tilapäistarpeisiin tulisi olla riittävästi saatavissa. Lomituspalvelulainsäädäntö antaa jo nyt jonkin verran mahdollisuuksia maksullisen tilapäisavun saamiseen vuosiloma- ja sijaisapulomistusten lisäksi. Ratkaistavina ovat ammattitaitoisen lomittajahenkilökunnan riittävyden ja maatilojen maksukyvyyn ongelmat.

Maaseudun tukihenkilöverkoston toiminta on vakiinaistettava

Maaseudun ihmisten henkistä hyvinvointia uhkaava tekijä on myös luontaisen sosiaalisen tuen väheneminen. Maaseudun tukihenkilöverkko -hanke on täydentänyt palvelujärjestelmää organisoimalla vapaaehtoista tukitoimintaa maaseudulla. Tuen syinä ovat olleet mm. perheiden ihmissuhdevaikeudet, sairastuminen,

läheisen sairaus tai kuolema, uupumus ja taloudelliset vaikeudet. Verkosto toimii hyvänä tukirakenteena maaseudun ihmisille, minkä lisäksi se on yhteiskunnalle edullista ehkäisevää mielen-terveystyötä. Jatkossa verkoston toimintamahdollisuudet tulee turvata. Verkoston työn vakinaistaminen ja kattavuuden lisääminen saattaisi helpottaa avun hakemista; tällä hetkellä sekä vapaaehtois- että ammattiapua haetaan usein liian myöhään.

Alueelliseen eriarvoistumiseen liittyvät myös viitteet peruskoulujen tasoerojen lisääntymisestä. Tasoerokehitys on voitava katkaista; hyvätasoinen koulutus on tarjottava kaikissa peruskouluissa.

Työttömyys ja köyhyys ovat uhka mielen-terveydelle

Pitkäaikaistyöttömistä on tullut köyhyyden kova ydin. Näistäkin huono-osaisimmille kasautuvat huono terveys, mielen-terveysongelmat, sosiaalisten siteiden katkeaminen ja yleinen epäluottamus yhteiskuntaa kohtaan. Laman aikana taloudelliseen ahdinkoon joutui ja jäi myös uusia ryhmiä (konkurssin tehneitä yrittäjiä, ylivelkaantuneita). Vuosina 1995-2001 köyhyys näytti supistuvan, mutta pysyi edelleen korkeana voimakkaasta kasvukaudesta huolimatta ja jäljelle jäänyt köyhyys oli pitkäaikaisempaa ja syvempää. Myös monet nuorena työkyvyttömyyseläkkeelle joutuneet mielen-terveyskuntoutujat elävät sellaisen toimeentulon varassa, joka monilta osin estää ihmisarvoista elämää. Jatkuva toimeentulominimin varassa eläminen ei tue kuntoutumista eikä näytä edistävän myöskään työmarkkinoille pääsyä.

Työttömyys-ongelma ei ole ratkaistavissa vain työllistämistoimin – työpaikkoja tarvitaan lisää

Työttömyysongelmien ratkaisemiseksi on turvauduttu työttömyysturvan ehtojen kiristämiseen ja työttömien kannustus- ja aktivointitoimiin. Myös koulutuksella ja monentyyppisillä tukitoimilla on pyritty lisäämään työttömien työllistymismahdollisuuksia ja saavutettu myös tuloksia. Lisäksi on mitä ilmeisimmin pidetty yllä itsetuntoa ja toimintakykyä, vaikka työllistymistä ei olisikaan tapahtunut. Yksinomaan työllistämistoimin työttömyysongelma ei kuitenkaan näytä ratkeavan tilanteessa, jossa ongelmana on työvoiman vähäinen kysyntä sekä kysynnän ja tarjonnan kohtaamattomuus. Työttömyysturvan ehtojen kiristämisen vuoksi kymmenettuhannet ihmiset ovat pudonneet ansioturvalta tarveharkintaiselle työmarkkinatuella ja joutuneet tätä kautta syvenevän köyhyyden kierteeseen. Myös esimerkiksi Tanskassa ja Ruotsissa työttömyyteen on puututtu aktivointitoimin, mutta erona suomalaiseseen malliin on työttömyysturvan korkeampi taso ja pidempi kesto tason madaltumatta. Tällä linjauksella pyritään ylläpitämään yhteiskunnallista koheesiota, estämään syrjäytymistä ja sosiaalisten ongelmien kasautumista ja samanaikaisesti edistämään työllistymistä aktivointitoimin. Tanskassa työllistämistoimet käynnistetään heti työttömyyden alkaessa, viiveiden katsotaan heikentävän työmarkkina-asemaa.

Työllistämistoimet tulee käynnistää heti työttömyyden alettua

Täsmäkoulutusta yritysten tarpeisiin

Nykyisessä tilanteessa näyttäisi olevan ennen muuta tarpeen löytää keinoja ja edellytyksiä työpaikkojen syntymiseen (esimerkiksi

***ja omaehtoisen
kouluttautumisen
tukemista***

verotukselliset keinot, työnantajamaksujen alentaminen, työajan lyhentäminen, ylityöjärjestelyt, valtion ja kuntien työttömyyden hoitoon käytettyjen varojen yhdistäminen työpaikkojen luomiseen). Työvoimapoliittista koulutusta tulisi vielä nykyistä enemmän suunnata työllistymistä mahdollistavasti, lisätä täsmäkoulutusta yritysten tarpeisiin ja poistaa esteitä omaehtoisen kouluttautumisen tieltä.

Köyhyyden vaikutuksia tutkittava ja syvenemistä ehkäistävä

Keskustelua ja tutkimista tarvitaan sen selvittämiseksi, miten köyhyyden syveneminen - kuten näyttäisi tapahtuvan - ja uhkaava yli sukupolvien siirtyminen vaikuttaa yhteiskunnan koheesioon, sosiaaliseen pääomaan ja sitä kautta myös taloudellisen toiminnan perusteisiin. Köyhyyden laajenemista ja syvenemistä voitaisiin estää palauttamalla ns. työssäoloehto kuuteen kuukauteen. Selvittämättä on, olisiko tämä vaihtoehto yhteiskunnallisesti edullisempi kuin köyhyyden aiheuttamat kustannukset (esim. köyhyyden vaikutukset terveyteen, sosiaalisiin suhteisiin ja lapsiin); inhimillisesti se on perusteltavissa nykyisenlaisessa työttömyys-tilanteessa.

Vaikeasti työllistyvien pääsyä työelämään tuettava

Mielenterveyskuntoutujien ja muiden vaikeasti palkkatyöhön työllistyvien henkilöiden mahdollisuuksia työelämään pääsemiseksi tulee parantaa. Polut työelämään ovat usein pitkät ja tarvitaan useita toimenpiteitä, saattaen vaihtamista ja varmistamista, ettei polku pääse katkeamaan. Tämä edellyttää hallinnonalojen yhteistyön ja paikallisen kumppanuuden sisäistymistä toimintakäytäntöihin niiden kokemusten perustalta, joita monissa projekteissa viime vuosina on saatu.

Klubitaloja, tuetua työllistymistä ja sosiaalisia yrityksiä tarvitaan lisää

Mielenterveyskuntoutujien klubitalot ja muu klubitalotyypinen toiminta, jossa kuntoutuminen ja työllistymiseen eteneminen tukevat toisiaan, on saanut pysyvän jalansijan Suomessa. Myös tuetun työllistymisen menetelmä on kotiutunut. Näitä toimintoja tarvitaan kuitenkin edelleen lisää, sillä tarpeeseen nähden tarjonta on vielä vähäistä. Sosiaalista yritystoimintaa harjoittavien yritysten toimintaedellytykset tulee turvata siltä osin kuin nämä yritykset eivät pysty kilpailemaan täyden tuottavuuden työpaikkojen kanssa. Myönteistä kehitystä merkitsee meneillään oleva sosiaalisia yrityksiä koskevan lainsäädännön valmistelu ja sitä kautta sosiaalisen yritystoiminnan virallistuminen. Sosiaaliset yritykset voivat työllistää myös pitkäaikaistyöttömiä.

Samhallin mallista ideoita työllistymiseen

Työllistymismallien kehittämisessä uusia ajatuksia löytynee myös Ruotsissa toimivan Samhallin mallista. Samhall on valtakunnallinen monitoimialainen yritys, joka tarjoaa työtilaisuuksia ja etenemismahdollisuuksia eri tavoin vajaatyökykyisille henkilöille. Yritystä tuetaan budjettivaroin niiltä osin kuin sen toiminta työmarkkina- ja aluepolitiikan toteuttajana edellyttää. Edellinen tarkoittaa työpaikkatarjonnan lisäksi tukea kouluttautumisessa, työssä ja työllistymisessä Samhallin ulkopuolelle ja jälkimmäinen

yrittäjien toimimista joka puolella maata.

Palkkatyön vaihtoehtona voi olla mielekkäs tekeminen

On myös pohdittava rohkeasti onko työllistyminen palkkatyöhön ainoa täyden osallistumisen muoto yhteiskunnassa. Tarvitaan keskustelun laajentamista etsimään palkkatyölle vaihtoehtoisia mielekkään elämän malleja sekä hyväksyntää monenlaisille mielekkään tekemisen muodoille. Tämä tulee mahdollistaa riittävän-tasoisella perusturvalla.

Työelämän kehittämisen suuntana tulee olla työnilon edistäminen

Suositus / Tehtävät eri tasoilla	Kansallinen taso	Paikallinen / seudullinen taso	Suosituksen toteutu- minen yksilön ja hä- nen lähiyhteisönsä tasolla
Työelämän kehittä- misen suuntana tulee olla työnilon edistä- minen	<p>Työelämää ja työyhteisöjä tulee kehittää työntekijöiden voimaantumista mahdollistaen.</p> <p>Ammatillisen osaamisen nostamisen ja jatkokoulutuksen mahdollisuudet tulee turvata.</p> <p>Työ- ja perhe-elämän yhdistämisessä tulee turvata lapsien turvallisen kasvun mahdollistuminen.</p> <p>Työelämän joustavoittamisessa myös työntekijöiden oikeudet on turvattava.</p> <p>Lyhytaikaisten työsuhteiden sosiaalietuja tulee kehittää ja pyrkiä käyttämään näitä työsuhteita porttina pitkäaikaisiin työsuhteisiin.</p> <p>Kaikessa palkkatyössä työehdoilla ja toimeentulojärjestelyillä on estettävä yhteiskunnan eriarvoistumista.</p>	<p>Yrityksissä, julkisella sektorilla ja muissa työpaikoissa on tiedostettava, että työntekijät ovat yrityksen voimavara.</p> <p>Henkilöstöpolitiikkaan tulee sisällyttää tavoitteeksi työnilon mahdollistaminen: työntekijä on yhteistoiminnallisesti toimivassa työyhteisössä arvostettu, hän kokee työnsä arvokkaaksi ja hänellä on toimintavapaudet ja vastuu. Myös TY-KY-toiminta tulee turvata.</p> <p>Ammatillisen osaamisen nostamisen ja jatkokoulutuksen mahdollisuudet tulee turvata</p> <p>Työjärjestelyissä joustavat ratkaisut on tehtävä molempia osapuolia hyödyttävällä tavalla.</p>	<p>Yksilö tuntee olevansa arvostettu työntekijä, hän tuntee vastuuta työstään ja hyvän työpaikkakulttuurin ylläpidosta. Työ tuottaa iloa tekijälleen.</p> <p>Tasapuolisuus ja oikeudenmukaisuus päätöksissä toteutuvat.</p> <p>Koulutukseen osallistuminen ammattitaidon ylläpitämiseksi on mahdollista, sitä hyödynnetään ja ylläpitoa tapahtuu myös omaehtoisesti.</p> <p>Työ- ja perhe-elämän yhteen sovittaminen on mahdollista.</p>

Työhyvinvointia edistävien työyhteisöjen kehittäminen on keskeinen haaste työelämässä

Kansainvälistä muutoskehitystä leimaavat teknologian kehitys, globaalistuminen ja kilpailun kiristyminen avoimilla markkinoilla. Työvoiman kvaalifikaatiovaatimukset ovat nousseet ja työtahti monin paikoin kiristynyt. Työelämän tarpeet vaikuttavat monilla elämän alueilla tehtäviin päätöksiin ja sekä yksilöiden että perheiden arjen organisointiin. Työelämän joustavoittaminen (pätkätyöt, työaikajoustot) on merkinnyt pääosin työntekijöiden tekemiä joustoja. Työn ja perhe-elämän yhteensovittaminen ja lisääntynyt työmarkkinaepävarmuus ovat ajankohtaisia kehittämiskysymyksiä. Ns. matalan tuottavuuden työssä on työehdoilla ja perustoimeentulojärjestelyillä estettävä yhteiskunnan eriarvoistuminen.

Suomessa työuupumusta on ehkäisty ja työssä jaksamista edistetty mm. ohjelmatyönä. Työolojen kehittäminen niin, että hyvä jaksaminen mahdollistuu on sekä yksilön että yhteiskunnan etu:

työuupumus heikentää monin tavoin ihmisen elämänlaatua ja lisää yhteiskunnallisia kustannuksia. Sosiaali- ja terveyssektorin työntekijöiden uupumisoireet ja halukkuus työstä luopumiseen ovat huolestuttavan yleisiä.

Työn tulisi tuottaa tekijälleen iloa

Hyvä työyhteisö:

Hyvin johdettu

Ilmapiiiri on hyväksyvä, arvostava ja turvallinen

Työ merkitsee tutkimustenkin mukaan tekijälleen parhaimmillaan syvää, vaivatonta uppoutumista tehtävään, jolloin palkitseva tunne nousee työstä itsestään. Selviytymisen, osaamisen ja hallinnan tunne on suuri. Työn haastavuus on sopivassa suhteessa omiin kykyihin ja taitoihin sekä aikaan. Tällainen työn ilo ja työstä saatava tyydytys liittyy tutkitusti mitä erilaisimpiin töihin ja toimiin, se on riippumaton sukupuolesta, kulttuurista ja asemasta. Perusmotiiveiltaan ihmistä voi kuvata itseään yhteisössä toteuttavaksi taitajaksi³, jolloin voi olettaa uupumisen ja työongelmien alkavan siellä, missä taitamisen toteuttaminen tavalla tai toisella estyy. Esteet liittyvät Työterveyslaitoksen tutkimusten mukaan esimerkiksi työn organisointiin, johtamisen oikeudenmukaisuuteen, yhteistyön sujuvuuteen ja sosiaaliseen tukeen työpaikalla. Työntekijöillä, joiden työpaikoilla päätöksenteko koetaan oikeudenmukaiseksi, on riski terveyden ja hyvinvoinnin häiriöihin merkitsevästi vähäisempi kuin työntekijöillä, jotka kokevat oikeudenmukaisuuden heikoksi. Yhteen hiileen puhaltava ja synergisesti toimiva työyksikkö vaikuttaa myönteisesti työntekijöiden hyvinvoinnin ja terveyden kehittymiseen.

Erehtyminen on sallittua ja oikeudenmukaisuus vallitseva käytäntö

Työntekijä on voimaantunut, hän ottaa vastuun työstään ja työpaikan ilmapiirin ylläpidosta

Työhyvinvointia edistävien työyhteisöjen kehittäminen on niin yritysten kuin julkissektorinkin suuri haaste. Tavoitteena tulee olla ihmisen voimavarat käyttöön kutsuva työyhteisö. Tällaisen työyhteisön ilmapiiri on hyväksyvä, toista kunnioittava, tukeva, arvostava ja turvallinen. Toimintaa arvioidaan yhdessä, ennakkoluulottomuus on vahvuus, erehtyminen sallittua ja oikeudenmukaisuus ja avoimuus vallitseva käytäntö. Myös tunteilla on sijansa, samoin huumorilla. Hyvässä työyhteisössä ihminen voi kokea toimintavapautta, itsensä hyväksytyksi ja työnsä merkitykselliseksi; tätä kautta syntyy työn ilo ja sitoutuminen tehtävien täyttämiseen. Jokainen on vastuullinen hyvän ilmapiirin ylläpidosta, mutta erityisen suuri vastuu on esimiehillä, erityisesti ongelmallisen työyhteisön muutoksen käynnistäjinä. Yrityksissä, julkissektorilla ja muissa työpaikoissa tulee työyhteisön arkipäivässä näkyä että työntekijät ovat voimavara.

³ Lähde: Tuohinen (2000).

**Mielenterveyspalveluja tulee edelleen kehittää.
Käyttäjälähtöisyyden on oltava sisäistettynä toimintatapana sosiaali- ja terveydenhuollon palveluissa**

Suositus / Tehtävät eri tasoilla	Kansallinen taso	Paikallinen / seudullinen taso	Suosituksen toteutuminen yksilön ja hänen lähiyhteisönsä tasolla
<p>Mielenterveyspalveluja tulee edelleen kehittää ja käyttäjälähtöisyyttä vahvistaa sosiaali- ja terveydenhuollon palvelukulttuurissa</p> <p>Mielekäs elämä - mielenterveyspalvelujen kehittämissuositukset (STM. Julkaisuja 4:2000) edelleen ajankohtaiset.</p> <p>Mielenterveyspalvelujen laatusuositus (STM. Oppaita 2001:9) edelleen ajankohtainen.</p>	<p>Palvelujen kehittämiseen resursoitava edelleen; suositusten mukaan tarvitaan 252 milj. euroa.</p> <p>Lasten ja nuorten palvelujen kehittämiseen saatu erityismääräraha 2001 – 2002 22 milj. euroa on alku – lisäpanostusta on edelleen saatava palveluheikkouksien korjaamiseksi.</p> <p>Käyttäjälähtöisyyden on oltava palvelukäytäntöjen uudistamisen ja palvelukulttuurin perustana.</p> <p>Hyvinvointi- ja mielenterveystyön seurantaan ja arviointiin tulee kehittää toimintamalli ja turvata lääninhallituksille riittävät resurssit arvioinnin toteuttamiseen.</p> <p>Mielenterveyspalvelujen tuottamiseen ja käyttöön liittyviä ohjaus- ja vuorovaikutusmenetelmiä on kehitettävä.</p> <p>Mielenterveyspotilaiden ja –kuntoutujien oikeudet täyteen ihmisarvoon on turvattava. Taloudellinen toimeentulo on turvattava muutoin kuin toimeentulotukena.</p>	<p>Mielenterveystyön suunnitelma tulee laatia ja huomioida yhteys hyvinvointisuunnitteluun. Suunnitelmien tulee olla kuntasuunnitelman osana.</p> <p>Mielenterveyspalvelujen laatusuositukset saatava käytäntöön.</p> <p>Sektorin- ja kuntarajojen joustava ylittäminen tulee mahdollistaa.</p> <p>Palvelujen järjestämisessä on päästävä monipuoliseen ja joustavaan yhteistyöhön eri ammattiryhmien, hallinnonalojen, järjestöjen, seurakuntien ja yksityisten palvelutuottajien välillä. Tavoitteena on hoidon jatkuvuuden ja saumattoman palvelukokonaisuuden turvaaminen.</p> <p>Sosiaali- ja terveyspalveluissa on otettava käyttäjälähtöiset mielenterveystyötä edistävät työtavat käyttöön ja niitä tukemaan työntekijälähtöinen johtaminen.</p> <p>Mielenterveyspotilaille ja –kuntoutujille on turvattava riittävät palvelut, kunnolliset asumisolot ja taloudellinen toimeentulo.</p> <p>Päihde- ja mielenterveysongelmista samanaikaisesti kärsiville on järjestettävä tarpeenmukainen hoito sektorirajat ylittäen.</p> <p>Sosiaali- ja terveydenhuollon oppilaitosten opetuskulttuuria tulee kehittää oppijälähtöiseksi ja opiskelijoiden voimavaroja vahvistavaksi.</p>	<p>Helposti saavutettavat monipuoliset palvelut, hoidon jatkuvuus turvattu ja erikoistuneiden hoitopalvelujen saanti mahdollista.</p> <p>Turvallisuuden tunne: tieto kehen voi ottaa yhteyttä tarpeen vaatiessa mihin aikaan vuorokaudesta hyvänsä.</p> <p>Voimavarat ovat käytössä siten, että omasta hyvinvoinnista voi ottaa vastuuta.</p> <p>Hyvinvointi- / mielenterveystyön suunnittelussa ja suunnitelmien toimeenpanossa mahdollistuu kansalaisosallistuminen.</p> <p>Palveluissa, työyhteisö- ja opetuskulttuurissa toteutuu ihmisarvo, ihmisen kunnioitus, yhdenvertaisuus, rehellisyys ja vastuullinen välittäminen.</p>

***Mielekäs elämä.
Mielenterveys-
palvelujen kehittä-
missuosituks
ja Mielenterveys-
palveluiden laa-
tusuositus ovat
edelleen ajan-
kohtaisia***

Mielekäs Elämä! -ohjelma teetti selvityksen mielenterveyspalvelujen tilasta ja kehittämistarpeista, minkä pohjalta sosiaali- ja terveysministeriö julkisti Mielenterveyspalvelujen kehittämissuosituks (STM 2000). Suositusten mukaan mielenterveyspalvelujen kehittämiseen tarvitaan tuntuvaan valtion lisäpanostusta: viidelle vuodelle 2001 - 2005 yhteensä 252 milj. euroa. Palvelujen puutteiden korjaaminen, toimintakäytäntöjen uudistaminen ja uusien toimintojen kehittäminen vaativat edelleen mainitun suuruista panostusta. Alkuna panostukselle oli valtion vuosina 2001 ja 2002 antama erityismääräraha, 22 milj. euroa lasten ja nuorten palvelujen kehittämiseen.

Kehittämissuosituksen mukaan lisärahoitus tuli kohdentaa erityisesti seuraaville alueille:

- Kaikkien ikäryhmien avohoidon kuntouttavien ja toimintakykyä ylläpitävien tukitoimien sekä asumispalvelujen kehittäminen.
- Aikuisten akuutti- ja kuntouttavan sairaala- ja avohoidon mielenterveyspalvelujen järjestäminen saumattomasti, monipuolisesti ja joustavasti.
- Lasten ja nuorten mielenterveyspalvelujen kehittäminen.
- Ennaltaehkäisevän työn kehittäminen.
- Peruspalvelujen henkilöstön mielenterveystyön osaamisen kehittäminen.
- Mielenterveyspalvelujen ja päihdehuollon henkilöstön osaamisen kehittäminen ja palvelujen laadunhallinta ja arviointi.

Kehittämisaalueet ovat edelleen ajankohtaisia. Kehittämistyötä tukemaan sosiaali- ja terveysministeriö julkisti vuonna 2001 Mielenterveyspalveluiden laatusuosituksen (STM 2001). Suositus antaa kehittämistyölle suuntaviittoja, joita voidaan soveltaa paikalliset olosuhteet huomioon ottaen.

Mielenterveystyön suunnitelman käytäntöjen pohjaksi

Mielenterveystyön kehittämisen perustaksi suositellaan mielenterveystyön kokonaissuunnitelman laatimista. Mielenterveyden edistämisen laaja-alainen näkökulma tulisi kytkeä suunnitteluun mukaan siten, että mielenterveystyön suunnittelu toteutuu osana hyvinvointisuunnitelman laatimista. Erillään tehdyt suunnitelmat tulee toteutustasolla kytkeä toisiinsa. Suunnitelmien tulee olla osana kuntasuunnitelmaa. Mielenterveyspalvelujen kehittämissuosituksissa, samoin laatusuosituksessa suositellaan sovellettavaksi foorumi-menetelmää mielenterveystyön suunnitteluun ja kehittämiseen. Laatusuosituksen käytäntöön viemisestä on meilläkin hanke, jonka kokemukset voidaan jatkossa hyödyntää palveluja kehitettäessä.

Lasten ja nuorten tukemisessa kotona tehty työ kannattaa

Avohoidon palvelujen kehittämistyötä on tehty lukuisina hankkeiluina Mielekäs Elämä! -ohjelman toiminta-aikana. Näistä saatujen kokemusten mukaan - ja myös aiemman tiedon pohjalta - lasten ja nuorten palveluissa näyttäisi olevan kannattavaa panos-

Helposti tavoitettavia, yksilöllistä ja yhteisöllistä tukea tarjoavia avopalveluja tarvitaan

taa kotona tehtävään työhön. Mitä varhemmin perheitä tuetaan, sitä paremmin ongelmien vaikeutuminen ja lasten psyykkisen hyvinvoinnin vaarantuminen ovat ehkäistävissä. Aikuisten avopalvelujen puolelta on saatu hyviä kokemuksia palveluista, jotka helpon tavoitettavuutensa, yhteisöllisen ja yksilöllisen tuen sekä ympärivuorokautisen toiminnan avulla ovat voineet auttaa kuntoutujien selviytymistä niin, että sairaalapalveluiden tarve on vähentynyt. Myös vertaistukitoiminnasta kertyneet kokemukset ovat rohkaisevia; vertaistukiryhmien käynnistymistä tulisi tukea myös julkisissa sosiaali- ja terveystaluuissa.

Päihdetyössä tarvitaan sektorirajat ylittäviä, joustavia palveluja

Päihdepalvelujen kysyntä peruspalveluissa on kasvamassa, mikä asettaa entistä suurempia vaatimuksia peruspalveluille. Terveystaluuksien, mielenterveystaluuksien, kotisairaanhoidon, äitiys- ja lastenneuvoloiden, oppilaitosten ja niiden terveydenhuollon sekä työterveyshuollon rooli on keskeinen varhaisvaiheen päihdeongelmien tunnistamisessa, avun tarjoamisessa ja hoitamisessa. Päihdeongelmaiset, joilla on vakavia mielenterveydellisiä ongelmia, ovat nykyisessä palvelujärjestelmässä liian usein väliinputoajia päihde- ja mielenterveyspalvelujen välillä. Päihteiden ongelmakäyttäjät ovat usein myös sosiaalisesti syrjäytyneitä ja huonokuntoisia, ja heidän sosiaalinen tukiverkostonsa on heikko. Hoidolta ja kuntoutukselta edellytetään ihmisen kokonaisuutena ymmärtävää, arvostavaa, sektorirajat sujuvasti ylittävää ja konkreettisin toimin auttavaa työtapaa. Samanlaista otetta edellyttää myös muu syrjäytymisen ehkäiseminen ja monien ongelmien kanssa kamppailevien ihmisten auttaminen.

Tarvitaan käyttäjälähtöisten käytäntöjen syventämistä ja käyttäjälähtöisyyttä tukevaa johtamista

Sosiaali- ja terveystaluuissa pitkään jatkunut säästöjen korostaminen ja tulosjohtamismenetelmät ovat hämärtäneet ihmisten hyvän hoidon ja kohtelun sekä avun tarpeeseen vastaamisen ensisijaisuutta palvelujärjestelmässä. Sinänsä oikeansuuntaisen itsenäisen selviytymisen ja omien voimavarojen käytön mahdollistamista korostavan periaatteen taakse kätkeytyy myös avun minimoimista ja epäamista säästämisen vuoksi. Mielekäs Elämä! -ohjelman aikana on noussut keskusteluun erityisesti vanhusten kohtelu ja avun supistuminen. Mielenterveyspalveluissa vanhuksat jäävät sivuun ja psykogeriatrinen erityisosaaminen puuttuu avopalveluissa. Myös konkreettinen kotiin annettu apu on kunnissa supistunut. Asiakkaiden tarpeen mukaisten palvelukokonaisuuksien rakentamista estävät mm. sektorien väliset rajat, joita tulosjohtaminen näyttää osaltaan vahvistavan. Tarvitaan käyttäjälähtöisten käytäntöjen syventämistä, uusia asiakastyön haasteista nousevia toimintakäytäntöjä, johtamistaluan muutoksia ja resurssien kohdennettua lisäämistä.

Käyttäjälähtöisen mielenterveyttä edistävä toiminta on

Käyttäjälähtöisen mielenterveyttä edistävä toiminta tulee olla sisäistettynä kaikessa ihmishuhtetyössä. Tällainen toiminta on ytimeltään syvästi eettistä. Sen lähtökohtana on ihmisarvo ja sen

ytimeltään syvästi eettistä. Sen lähtökohdana on ihmisen arvo, ihmisen kunnioittaminen ja dialogisuus

perusteella ihmisen kunnioittaminen, yhdenvertaisuus, rehellisyys ja hoidon/palvelujen jatkuvuuden turvaaminen. Jokainen kohtaaminen on ainutkertainen, dialogisuuteen pyrkivä ja perustana olevia arvoja käytännön tilanteessa konkretisoiva.

Käyttäjälähtöisesti toimiva työntekijä yhdistää omassa toiminnassaan ihmisyyden ja alansa asiantuntijuuden, luopuu ylä- ja/tai ulkopuolelle asettuvasta asiantuntijavallasta ja auttaa asiakasta toimimaan täysivaltaisena ihmisenä. Käyttäjälähtöisen työn mahdollistuminen edellyttää asenteiden sekä organisaatio-, metodi-, ja työntekijälähtöisten toimintamallien muuttamista aidosti käyttäjälähtöisiksi. Muutostyön käynnistäminen ja ylläpito on erityisesti kaikkien johtamistehtävissä toimivien ajankohtainen haaste. Johtaminen kokonaisuudessaan vaatii kehittämistä siten, että painopiste suunnataan ihmisten johtamiseen, jolloin asioiden johtaminen toimii tämän perustyön välineenä.

* * * *

Sosiaali- ja terveydenhuollon asiakastyöhön ja muihin hyvinvointipalveluihin, opetuksen kaikille tasoille, työelämään sekä eri hallinnonalojen ja poliittiseen toimintaan on tarpeen kehittää käytäntöjä, joilla tuetaan asiakkaan, oppijan, työntekijän, kuntalaisen, kansalaisen itsemääräämisoikeutta, omien voimavarojen käyttöä sekä vastuunottoa omasta ja toisten elämästä. Osallistava toimintakulttuuri edistää kaikkien ihmisten mielenterveyttä ja hyvää vointia.

Yhteenveto Mielekäs Elämä! -ohjelman toimenpidesuosituksista

Mielekäs Elämä! -ohjelma toteutettiin laajana yhteiskunnan rakenteet läpäisevänä hankkeena, mikä mahdollisti monipuolisen ja -tasaisen tiedon kertymisen. Tiedon pohjalta tuotettujen mielenterveyden edistämisen jatkotoimenpidesuosituksen yhteenvedona todetaan seuraavaa:

I Valtioneuvoston ja valtiollisten toimijoiden turvattava hyvinvoinnin edellytykset

1. Lainsäädännön mukaan kunnat ovat vastuussa "asukkaidensa hyvinvoinnista" ja siten koko mielenterveystyöstä kuntatasolla. Valtio tukee kuntien kykyä tuottaa kuntalaisten tarvitsemat palvelut ja huolehtii yhteiskuntapoliittisista ratkaisuksista. Näillä ratkaisuilla on ehkäistävä mielenterveyden uhkia, kuten syrjäytymistä, köyhyyttä, työttömyyttä sekä turvattomuutta työelämän ja yhteiskunnallisen muutoksen paineissa. Yhteiskuntapoliittisten ratkaisujen tulee tukea hyvän mielenterveyden edellytyksiä vahvistamalla välittämisen ja huolenpidon kulttuuria koko yhteiskunnassa.
2. Valtiovallan on luotava kuntien kanssa sellaisia kansalaislähtöisiä yhteistoimintamalleja, joilla turvataan kansalaisten tarvitsemien hyvinvointipalveluiden saatavuus maan kaikissa osissa ja myös yhteiskunnan rakenteiden muuttuessa.
3. Valtiovallan on kehitettävä hallintorakenteita siten, että eri hallinnonalojen välinen tarkoituksenmukainen ja kansalaislähtöinen yhteistyö tulee sisäistyneeksi toimintamalliksi ja syrjäyttää nykyiset järjestelmäkeskiset toiminnat, joilla usein palvelamisen sijaan vaikeutetaan ihmisten asioiden hoitumista.
4. Valtiovallan tulee huolehtia siitä, että kansalaisten tarvitsemat palvelut turvataan julkisesti tuotettuina ja/tai ohjattuina eikä jätetä niitä tilapäisten rahoitusten, projektien tai kansalaistoiminnan vastuulle.

II Kansalaisten hyvinvointi konkretisoituu alueellisin, seudullisin ja kunnallisin toimin

1. Alue- ja paikallistasolla tarvitaan ihmislähtöistä alue- ja kunnallispolitiikkaa, jonka tehtävänä on luoda sellaiset elinolosuhteet, jotka edistävät kansalaisten psyykkistä hyvinvointia, toimintakykyisyyttä ja persoonallista kasvua häiriöitä ja sairautta ehkäisten. Hyvinvointistrategioilla voidaan konkretisoida, mitä tällainen politiikka tarkoittaa suunnittelun ja toiminnan tasoilla.
2. Hyvinvointistrategioita laadittaessa ja toteutettaessa on hyödynnettävä seudullisen yhteistyön tarjoamat mahdollisuudet ja koottava julkisen hallinnon, yksityisten palvelujen tuottajien, kansalaisjärjestöjen, seurakuntien ja kuntalaisten voimavarat suunnittelemaan ja turvaamaan yhteistä hyvinvointia.

3. Kansalaisten vaikuttamismahdollisuuksia yhteiskuntapoliittisessa ja oman alueensa palvelujen kehittämisessä tulee vahvistaa organisoimalla se oleelliseksi osaksi paikallispoliittista toimintaa.
4. Poliittisten päättäjien tulee ottaa paikallisella tasolla vastuu koko mielenterveystyön toteutuksesta.
5. Mielenterveystyön kantavana periaatteena ja kulttuurisena lähestymistapana tulee olla ihmisen kunnioittaminen ja kansalaisten omien voimavarojen tukeminen ja käyttöön saaminen. Tämä edellyttää kansalais- ja asiakaslähtöisyyden toteutumista ja kansalaisia kuulevaa vuoropuhelua ratkaisujen lähtökohtana.

III Asiakaslähtöiset palvelut ja apua tarvittaessa

1. Kaikkien kunnallisten peruspalveluiden on toiminnallaan edistettävä mielenterveystyä ja mahdollistettava ihmisten voimavarojen käyttöä.
2. Sosiaali- ja terveyspalvelut ovat sitä varten, että apua sairauksiin, ongelmiin, ahdistuneisuuteen ja epätoivoon sekä tukea elämisen vaikeuksista selviytymiseen on saatavissa viiveettä.
3. Toisen ihmisen auttaminen on aina eettistä toimintaa, joten välittömässä työssä on oltava mahdollisuudet toimia eettisesti kestäväällä tavalla. Tähän eivät suositukset tai mitattavat kriteerit yksin riitä, lisäksi tarvitaan ihmisten kunnioittamiseen, kuulemiseen ja välittämiseen perustuvan toimintamallin sisäistymistä itsestään selväksi käytännöksi, työntekijöitä arvostavaa johtamista ja riittäviä resursseja.

Kirjallisuus

Aaltonen J., Koffert T., Ahonen J. ja Lehtinen V. (2000) Skitsofrenian tarpeenmukainen hoito on ryhmätyötä. Stakes. Raportteja 257.

Bardy M., Salmi M. ja Heino T. (2001): Mikä lapsiamme uhkaa? Stakes. Raportteja 263. Wsoy. Pieksämäki.

Bardy M. (2002) Lapsiperheissä paljon köyhiä: Rakentunut lapsuus. Esitelmä Suomen Mielen-terveysseuran, sosiaali- ja terveysministeriön ja Suomen Kuntaliiton järjestämässä Mielen-terveyden konsensuskokouksessa Helsingissä 30.9. - 2.10. 2002.

Bloom R. toim. (2000) Mikä Suomessa muuttui? Gaudeamus. Tampere.

Heikkilä M. ja Vähätalo K. toim. (1994) Huono-osaisuus ja hyvinvointivaltion muutos. Gau-
deamus. Tampere.

Heikkilä M., Rintala, T. Airio, I. ja Kainulainen, S. (2002) Hyvinvointi ja tulevaisuus maalla ja kaupungissa. Stakes. Tutkimuksia 126.

Heinonen J. (2002) Kaksi keskustelua hyvinvoinnista. Esitelmä Suomen Mielen-terveysseuran, sosiaali- ja terveysministeriön ja Suomen Kuntaliiton järjestämässä Mielen-terveyden konsensuskokouksessa Helsingissä 30.9. - 2.10. 2002.

Ilmonen K. (toim.) (2000) Sosiaalinen pääoma ja luottamus. SoPhi. Jyväskylän yliopisto.

Immonen T. & Ahonen J. toim. (2002) Hyvinvoinnin haasteet ja työelämä. Sosiaali- ja terve-
ysministeriö. Selvityksiä 2002:14.

Julkunen R. (2001) Suunnanmuutos. 1990-luvun sosiaalipoliittinen reformi Suomessa. Vasta-
paino. Tampere.

Joukkoliikenteen henkilökunnan ammattitaidon kehittäminen erityisesti iäkkäiden ja liikumis-
ja toimintaesteisten henkilöiden kannalta. Liikenne- ja viestintäministeriö. Julkaisuja 11 / 2001.
Helsinki.

Kainulainen S., Rintala T. ja Heikkilä M. (2001) Hyvinvoinnin alueellinen erilaistuminen
1990-luvun Suomessa. Stakes. Tutkimuksia 114.

Kaivosoja, M. (2000) Lasten ja nuorten oikeuspsykiatrinen palveluselvitys. Stakes. Aiheita
5/2000.

Kiikkala I. & Immonen T. (2002) Rakenteista sisältöön, sanoista tekoihin! Mielen-terveyttä
peruspalveluissa - Pääsky -ohjelman loppuraportti ja toimenpide-ehdotukset. Sosiaali- ja terve-
ysministeriö. Julkaisuja 2002:23.

Kiikkala I. & Immonen T. (2001) Kansalaisten käsityksiä hyvästä mielen-terveystyöstä. Teok-
sessa Muutoksen kautta kasvuun. Kotilo ry. Pieksämäki.

Kokkola A., Kiikkala I., Immonen T., Sorsa M. (2002): Mitä Sinä elämältäsi haluat? Asiakas-
lähtöinen mielen-terveyttä edistävä toimintamalli. Suomen Kuntaliitto ja Stakes. Helsinki

Kohti yhteistä hyvää. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon piispojen puheenvuoro hyvinvoin-
tiyhdistyksen tulevaisuudesta. 1999. www.evl.fi

Kohti älykästä ja kestäväää liikennettä 2025. Liikenne- ja viestintäministeriö. Ohjelmia ja strategioita 1 / 2000. Helsinki.

Kortteinen M. & Tuomikoski H. (1998) Työtön. Tutkimus pitkäaikaistyöttömien selviytymisestä. Tammi. Hämeenlinna.

Laaksonen P., Alho A. ja Luotoniemi M. (2000) Nuorten mielenterveyspalvelujen selvitys. Stakes. Aiheita 6/2000.

Lavikainen J., Lahtinen E., Lehtinen V. (2001) Public Health Approach on Mental Health in Europe. Ministry of Social Affairs and Health, European Commission, Stakes, Saarijärvi.

Liikanen H-L. (2001) Hyvän asumisen ja elämisen elementit. Suomen ympäristö 531. Ympäristöministeriö.

Liikkumisen sosiaalinen ja alueellinen tasa-arvo. Esiselvitys tutkimus- ja kehittämistarpeista. Liikenne- ja viestintäministeriö. Mietintöjä ja muistioita B3 / 2001.

Luomahaara J., Vuorinen M. ja Naarala M (2000) Puhkisäästetyt mielenterveyspalvelut. Stakes. Aiheita 7/2000.

Martelin T., Karvonen S. ja Koskinen S. (2002) Työikäisten hyvinvointi. Teoksessa Heikkilä M. ja Kautto M (toim.) Suomalaisten hyvinvointi 2002. Stakes. Gummerus. Jyväskylä. Mielenterveyslaki N:o 1990/1116.

Mielekäs elämä. Mielenterveyspalvelujen kehittämissuosituksat. Sosiaali- ja terveysministeriö. Julkaisuja 2000:4.

Mielekäs Elämä! -ohjelman yhteydessä kerättyjen laadullisten aineistojen alustavat analyysit. Julkaisematon.

Mielenterveyspalvelujen laatusuositus. STM. Oppaita 2001:9.

Piha J., Kaivosoja M. ja Salomaa K. (2000) Lasten mielenterveyspalvelus. Stakes. Aiheita 4/2000.

Samhall AB. www.samhall.se

Sarkkola T. & Heiskanen K. (2002). Nuori mies – tartu elämäsi! Auttamisprojekti varusmiespalveluksen keskeyttäneille ja kutsunnoissa vapautetuille. Edita. Helsinki.

Siitonen J. (1999) Voimaantumisteorian perusteiden hahmottelua. Väitöskirja. Oulun opettajankoulutuslaitos. Oulun yliopisto. Oulu University Press. Oulu.

Stenvall J. (2001) Kansalaisten luottamus – onko sitä? Valtiovarainministeriön Kuule kansalaista –tilaisuus. Turku 11.9.2001.

Sulin A. (2001) Tukea ihmiseltä ihmiselle. Maaseudun tukihenkilöverkko. Mela. Edita.

Syrjästä osallisuuteen. Syrjäytymisen ehkäiseminen ja yhteistyö työvoimapolitiikan toimeenpanossa –projekti raportti. Työhallinnon julkaisuja 275. Työministeriö. Helsinki 2001

Taipale V. (1996) Mielekäs elämä. Sosiaali- ja terveysministeriön työryhmämuistioita. 1996:20. Sosiaali- ja terveysministeriö, Helsinki.

"Tavoitteena turvallinen lähiympäristö" Linjauksia lähipoliisin toimintamallista. Sisäasiainministeriö. Poliisiosaston julkaisusarja 5 / 1998.

Terveen itsetunnon ja elämäntilanteen edistäminen peruskoulussa. Opetusministeriön työryhmien muistioita 29:1997.

Tienviittoja kunnan mielenterveystyön suunnitelman laatimiseen. Mielekäs Elämä. Helsinki 2000.

Tuohinen T. (2000) Heinäsirkka vai muurahainen? Suomalaisen työhalun psykologisilla juurilla. Teoksessa Hoikkala T. & Roos J. P. (2000) 2000-luvun elämä. Sosiologisia teorioita vuosituhannen vaihteessa. Gaudeamus. Helsinki.

Tuomaala M. (2001) Työvoiman rekrytointi toimipaikoissa vuonna 2000. Työministeriö.

Tuomikorpi T. (2002) Foorumista foorumiin. Foorumi mielenterveystyön kehittämismenetelmänä Leppävaaran alueella. Espoon kaupunki ja Stakes. Moniste.

Vaarama M., Voutilainen P. ja Kauppinen S. (2002) Ikääntyneiden palvelut. Teoksessa Heikkilä M. ja Parpo A. (toim.) Sosiaali- ja terveydenhuollon palvelukatsaus. Stakes. Raportteja 268. Saarijärvi.

Viialainen R. Mielenterveyttä pitää vaalia kaikkialla. Professori de Almeidan haastattelu. Dialogi-lehti 7 – 8 / 1999.

**SOSIAALI- JA TERVEYSMINISTERIÖN OPPAITA
SOCIAL- OCH HÄLSOVÅRDSMINISTERIETS HANDBÖCKER
HANDBOOKS OF THE MINISTRY OF SOCIAL AFFAIRS AND HEALTH
ISSN 1236-116X**

- 2003: 1 Asumisterveysohje.
ISBN 952-00-1301-6
- 2 Anvisning om boendehälsa.
ISBN 952-00-1302-4
- 3 Klientens ställning och rättigheter inom socialvården.
ISBN 952-00-1315-6
- 4 Yksilölliset palvelut, toimivat asunnot ja esteetön ympäristö.
Vammaisten ihmisten asumispalveluiden laatusuositus.
ISBN 952-00-1323-7
- 5 Individuell service, fungerande bostäder och tillgänglig miljö.
Kvalitetsrekommendation för boendeservice för handikappade
människor.
ISBN 952-00-1324-5
- 6 Sosiaalinen luototus. Opas luototuksen käynnistäjälle.
ISBN 952-00-1350-4
- 7 Apuvälinepalveluiden laatusuositus.
ISBN 952-00-1373-3
- 8 Kvalitetsrekommendation för hjälpmedelstjänster.
ISBN 952-00-1374-1
- 9 Mielekäs Elämä! –ohjelman toimenpidesuosituksset. Toim. Tuula
Immonen, Irma Kiikkala ja Juha Ahonen.
ISBN 952-00-1382-2